

**БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
ИНСТИТУТ ЗА ИЗСЛЕДВАНЕ НА НАСЕЛЕНИЕТО И ЧОВЕКА
ДЕПАРТАМЕНТ „ДЕМОГРАФИЯ”**

АВТОРЕФЕРАТ

на дисертационен труд на тема

**Семейни ценности и младите хора: състояние и динамика
след 1989 г.**

за присъждане на научната и образователна степен “доктор”
по научна специалност “Социология”

на

Евгения Благоева Николова

Научен ръководител: доц. д-р Татяна Иванова Коцева

София, 2016 г.

Дисертационният труд е обсъден на разширено заседание на секция „Възпроизводствени процеси и структури на населението” на Департамент „Демография” при Института за изследване на населението и човека към БАН и е насочен за защита от Научния съвет на Института за изследване на населението и човека към БАН.

Защита на дисертационния труд ще се състои на
от.....часа в зала.....на.....на открито заседание
на научно жури в състав:

1. Чл.кор.дсн.проф. Атанас Атанасов
2. Проф.дсн. Валентина Златанова
3. Доц. д-р Геновева Михова
4. Доц.д-р Татяна Коцева
5. Доц. д-р Елица Димитрова

Материалите по защитата са на разположение на интересуващите се в библиотеката на Института за изследване на населението и човека към БАН.

I. ОБЩА ХАРАКТЕРИСТИКА НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

1. Актуалност и състояние на изследваната проблематика.

Дълбоките структурни промени през последните десетилетия на ХХ в. в България в годините на прехода се отразиха не само в сферата на икономиката и политиката, но доведоха и до негативни тенденции в демографското развитие. Наблюдава се тенденция на силно изразен демографски спад, при който са налице негативни процеси при всички основни демографски показатели – намалена брачност и ниска раждаемост, висока бракоразводност, висока смъртност и интензивна миграция.

Демографската криза през последните две десетилетия е разглеждана в обективен план като структурно-функционално следствие от икономическия преход и проточилата се криза, от породилата се масова безработица и обедняване, от принудата към емиграция. В субективен план тя се разглежда преди всичко като резултат от промяна в ценностната система на обществото, довела до нови модели на поведение, свързани с дестабилизиране на семейството, партньорството, отношението към децата, падането на сексуални табути.

В социологическата и демографска литература у нас въпросът за ценностите, намиращи проявление в нови житейски стратегии и модели на демографско поведение, е поставян многократно. През последните две десетилетия в България са проведени голям брой социологически и социално-демографски изследвания, които много ясно разкриват настъпващите трансформации в нагласите към семейно-брачните и родителските взаимоотношения. Известна истина е, че както високообразованите хора, така и младите поколения са носители на новия дух и новите ценности във всяка една епоха. Доколко младите поколения променят статуквото в обществото, налагат ли нови житейски модели в семейните и междупоколенческите отношения, и доколко запазват съществуващите норми и нагласи в традиционно най-стабилните обществени отношения каквито са семейните, е основният изследователски въпрос на настоящия дисертационен труд.

2. Цели и задачи на изследването.

Основните цели на настоящия дисертационен труд са:

1. Да се разкрият характеристиките на настъпилите промени и очерталите се тенденции в семейно - брачните ценности и нагласи в българското общество и в частност при различни социо-демографски (възрастови и образователни) групи в периода 1990-2008 г., като фокусът на изследването се насочи към младите хора.

2. Да се направи сравнение на ценностната динамика в семейната сфера на България с ценностните промени в Полша и в Норвегия за периода 1990-2008 г., като се очертае българската специфика.

За да бъдат изпълнени така поставените цели е необходимо да бъдат решени следните **задачи**:

1. Да се разкрият и анализират различията и сходствата в ценностните ориентации на различните възрастови и образователни групи. По отношение на факторите възраст и образование ще бъдат потърсени **ефектът на поколението** и **ефектът на образованието**, който показва сходствата / различията в ценностите и нагласите на различните възрастови / образователни групи в дадена вълна на изследването.

2. Освен във възрастов и образователен аспект промените в нагласите ще бъдат изследвани и от гледната точка на промените, които настъпват в дадена възрастова и образователна група за изследвания 20-годишен период. На тази основа ще бъде потърсен **ефектът на времето**¹, който показва промените (или липсата на такива) в ценностите и нагласите на дадена група през изследвания период.

3. Да се представят и анализират ценностните профили в българското общество по оста материализъм / пост-материализъм през различните времеви периоди.

4. Да се направи сравнителен анализ на динамиката на семейните, брачните и родителските ценности и нагласи на различните поколения в България, Полша и Норвегия за периода 1990-2008 г.

3. Обект и предмет на изследването.

Обект на настоящето изследване са обществото и семейно-брачните отношения в него. **Предмет** на изследването в дисертационния труд са семейно-брачните ценности и нагласи и тяхното състояние и динамика в периода след 1989 г.

4. Главна хипотеза.

Главната хипотеза на дисертационния труд е, че могат да се очакват противоречиви тенденции в нагласите на младите хора в България относно семейството, брака и родителството за разглеждания 20-годишен период – от една страна, промени в част от нагласите в посока на тяхното модернизирание, а от друга страна - времева стабилност в друга част в посока придържане към традиционните елементи.

¹Разграничението между „ефекта на времето„ и „ефекта на поколението„ има условен характер поради спецификата на данните.

5. Методологична основа на изследването.

Теоретичната рамка на изследването се базира на теорията за Втория демографски преход и теорията на Р. Ингълхарт за материалистичните и пост-материалистичните ценности. Двете концепции се отнасят към групата теории, които обясняват демографското и семейното поведение в контекста на социалната промяна във втората половина на ХХ век.

В изследването са приложени методите анализ и сравнение. Изведените тенденции и заключения се базират на констативно – аналитичния и оценъчния подход. За онагледяване се използва табличен и графичен инструментариум.

В обхвата на семейно-брачните ценности се включват нагласите към семейството, брака, родителството, ролята на жената и децата, поколенческите отношения. За целта от различни блокове на Европейското изследване на ценностите са подбрани индикатори, групирани в пет блока, а именно: нагласи към семейството и брака, нагласи към аборта и хомосексуалността, нагласи към вътрешносемейни връзки и партньорски отношения, нагласи към междупоколенчески отношения и към възпитание на определени ценности у децата.

Аспектите, в които се изследват промените в семейно-брачните ценности и нагласи в българското общество след 1989 г., са три – поколенчески, образователен и времеви. За целта са обособени три възрастови групи - млади (18-29 г.), средна възраст (30-49 г.) и зряло поколение (50 и нагоре), и три образователни групи – с по-ниско от средно, със средно и с висше образование. Чрез съпоставяне на нагласите и ориентацията на различните групи в трите конкретни времеви периода се разкрива времевият ефект.

6. Емпирична база на изследването.

Предложеното изследване се базира на емпирични данни от три вълни на Европейското (ЕИЦ) и две вълни на Световното изследване на ценностите (СИЦ). България и Полша участват в три национални вълни на ЕИЦ - вълна 1990 г., 1999 г. и 2008 г., а Норвегия в две - 1990 г. и 2008 г. Посочените изследвания предоставят изключително надеждна информационна база, основана както на прецизно подбрани набор от въпроси във въпросниците от международни изследователски екипи, така и на тяхното унифицирано представяне в различните вълни на изследването и в различните страни. Изследванията са национално представителни по основни признаци като пол, възраст, образование, което позволява да се правят детайлни статистически обработки на данните.

7. Методична основа.

Методичната основа на дисертационния труд е първичен анализ на емпирични данни от посочените вълни на международните сравнителни изследвания. Използван е корелационен анализ, като емпиричният анализ се осъществява чрез едномерни и двумерни разпределения.

8. Ограничения.

Настоящото изследване има някои ограничения, които трябва да бъдат упоменати. *Първо*, наложеното периодно ограничение на изследването (до 2008 г.) произтича от ограничеността на наличната емпирична информация, поради това, че последната проведена вълна от ЕИЦ и за трите общества е през 2008 г. *Второ*, в настоящия труд акцентираме най-вече върху възрастта поради избрания изследователски фокус като допълнително включваме и анализи по образование. Затова, въпреки, че полът е сред факторите с доказано контекстуално въздействие върху нагласите, той остава извън обхвата на настоящето изследване поради ограничения в обема на разработката.

Полша е избрана като бивша социалистическа страна със сходно до българското социално - икономическо минало, но с различно културно и историческо наследство и силно влияние на религията в обществото, започнала икономическия, политическия и демографски преход по едно и също време с България /трета вълна на ВДП/. Норвегия е избрана, като развита страна, в която ВДП се е състоял на по-ранен етап /първа вълна на ВДП/.

II. ОБЕМ И СТРУКТУРА НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

Дисертационният труд е с обем 314 страници от които 275 страници основен текст, придружен от 35 таблици, 4 фигури и 144 графики и 25 страници приложения съдържащи 58 таблици. Библиографията включва 300 източника, от които 91 на български език и 209 на английски език.

В структурно отношение дисертационният труд има следната организация:

Увод

Първа глава. Теоретични основи на изследването

I. Теории за ценностите.

1. Теория на Маслоу за йерархия на потребностите.
2. Терминални vs. инструментални ценности (М. Рокич).

II. Теории за демографската и ценностна промяна в пост - модерните общества.

1. Новите семейни и репродуктивни ценности в теорията за втория демографски преход (Д. ван де Каа, Р. Лестааги др.).

2.1 Генезис и развитие на концепцията.

2.2 Критики към концепцията.

1.3 Характеристики и развитие на страните от ЦИЕ.

1.4 Кризисната теза срещу тезата за идейната промяна.

1.5 Характеристики и протичане на ВДП в страните от ЦИЕ.

1. Ценности на оцеляване (материалистични) vs. ценности на себerealизация (пост-материалистични) (Р. Ингълхарт).

2.1 Генезис на концепцията.

2.2 Основни хипотези на концепцията.

2.3 Емпирична основа на концепцията.

2.4 Критики към концепцията.

III. Кохортна концепция.

1. Понятията „коHORTa” и „поколение”.

2. Възрастови, периодни, кохортни ефекти.

3. Същност и характеристики на APC модели.

IV. Младостта като етап от жизнения курс.

Втора глава. Брак, семейство, раждаемост – основни тенденции преди и след началото на прехода в България

I. Брак, семейство, раждаемост – основни тенденции преди и след началото на прехода в България.

1. Основни тенденции в развитието на семейството, брака и раждаемостта преди 1989 г.

1.1 Семейството и вътрешно - семейните отношения.

2. Тенденции в развитието на брака, семейството и раждаемостта в периода 1990- 2008 г.

2.1 Социално –икономическо развитие на страната след 1989 г.

2.2 Демографско развитие.

II. Динамика в ценностните нагласи и ориентации в българското общество в периода 1990-2008 г.

1. Методология на изследването.

2. Типологизиране на ценностите в българското общество в периода 1990-2008 г.

2.1 Материалистични / пост-материалистични ценности.

3. Динамика в семейните ценности в българското общество в периода 1990-2008 г.

3.1 Нагласи към семейството и брака.

3.2 Нагласи към аборта и хомосексуалността.

3.3 Вътрешносемейни връзки и партньорски отношения.

3.4 Междупоколенчески отношения.

3.5 Възпитание на определени ценности у децата.

Трета глава. Семейни, брачни и родителски нагласи в България, Полша и Норвегия: сравнителен анализ

I. Основни тенденции в развитието на брака, семейството и раждаемостта в Полша и Норвегия.

1. Полша

1.1. Основни характеристики на социалистическия период в Полша.

1.2. Основни характеристики на преходния период в Полша.

2. Основни характеристики на скандинавските страни.

3. Норвегия.

3.1. Демографско развитие.

II. Сравнителен анализ на динамиката и промените в нагласите към семейните ценности в България, Полша и Норвегия в периода 1990-2008 г.

1. Динамика в семейните ценности в българското, полското и норвежкото общество в периода 1990-2008 г.

1.1. Нагласи към семейството и брака.

1.2. Нагласи към аборта и хомосексуалността.

1.3. Вътрешносемейни връзки и партньорски отношения.

1.4. Междупоколенчески отношения.

1.5. Възпитание на определени ценности у децата.

Заклучение

Приложения

Библиография

III. ОСНОВНО СЪДЪРЖАНИЕ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

В **увода** е обоснован изборът на темата в контекста на нейната актуалност и значимост. Дефинирани са целите на дисертационния труд и конкретните изследователски задачи. Формулирани са обектът, предметът и главната хипотеза на дисертацията. Посочен е обхватът на изследването и използваният изследователски инструментариум.

Първа глава. Теоретични основи на изследването

В **първа глава** на дисертационния труд се представя теоретичната основа на изследването.

В **първи раздел** „Теории за ценностите” се въвежда и представя понятието „ценност”. В настоящата разработка ценностите се схващат като ръководни принципи в живота, които надхвърлят специфични ситуации, могат да се променят с течение на времето, ръководят избора на поведения и събития и са част от динамична система от устойчиви житейски ориентации с присъщи противоречия.

Теориите за ценностната промяна и модернизацията имат дълга традиция в социалните науки, в това число и в социологията като през последните десетилетия литературата, посветена на социалната промяна,

разкрива дълбока трансформация в ценностите на личността в западните общества. В тази връзка се представят две основни и влиятелни теории, залегнали в основата на много от обяснителните теории за ценностната промяна, а именно теорията на Ейбрахам Маслоу за йерархията на човешките потребности, и теорията на Милтън Рокич за терминалните и инструменталните ценности. Е. Маслоу (1954) развива концепцията за йерархията на потребностите, залегнали в основата на мотивацията. Според него икономическият растеж поражда промени, насочени от стремежи за задоволяване на материалистичните нужди /осигуряване на прехраната, физическа и икономическа сигурност/ към стремежи за задоволяване на не-материалистични потребности (свобода на изразяване, себе-реализация и автономия, признание, еманципация). Промяната в потребностите предизвиква и промяна в структурата на ценностите, свързани с нарастваща толерантност към разнообразието и респект към индивидуалния избор.

М. Рокич (1968) разграничава два основни типа ценности: **терминални**, отнасящи се до желаните крайни състояния на съществуването (сигурност за семейството, свобода, равенство, щастие, активен живот, здраве, красота, творчество, пълноценна любов, обществено признание, развитие, истинско приятелство, жизнена мъдрост и др.) и **инструментални**, определящи индивидуалния личностен стил на поведение или средствата (качества като: амбициозност, либералност, способност, кураж, отзивчивост, чест, независимост, творчество и др), чрез които да бъдат постигнати терминалните ценности. Двата типа ценности са йерархично подредени в ценностна система, в която отделните елементи са ранжирани по важност, като ценностният избор се базира на критерия значимост. Най-същественният въпрос, на който Рокич се опитва да даде отговор, е как след като традиционно ценностите се разглеждат като най-устойчивата психична структура, настъпват промени в ценностната система, а оттам и в нагласите и в съответстващото им реално поведение. Според него е необходимо човек да осъзнае обективно съществуващите противоречия между определени ценности, т.е. да бъде поставен в състояние на себеконфронтация, за да настъпят промени в йерархичните места на тези ценности. Рокич смята, че основният мотивационен процес, който води до ценностна промяна или стабилност, е чувството на личностна удовлетвореност /неудовлетвореност.

Тези две теории са в пряка връзка с представените във втория раздел „Теории за демографската и ценностна промяна в пост-модерните общества”. Теоретичните рамки на емпиричния анализ се базират на две близки в идейно отношение теории, които задават теоретичните рамки, чрез които е направен опит да бъдат обяснени настъпващите промени в семейно - брачната сфера както в българското общество след 1989 г., така

и при очертаването на българската специфика в сравнителен аспект, а именно: теорията на Д. ван де Каа и Р. Лестааг (1986) за Втория демографски преход и концепцията на Р. Ингълхарт (1977) за материалистичните и пост-материалистичните ценности. Въпреки, че двете теории не са лишени от критики, те са избрани като отправна рамка на настоящия анализ, поради това, че обединяват в единна обяснителна рамка настъпващите промени в демографското и семейното поведение в контекста на по-широкото социално и икономическо обществено развитие.

В първата част на втория раздел е представена същността, генезисът на теорията за Втория демографски преход, както и негови основни характеристики. Вторият демографски преход (ВДП) се разглежда като етап от демографския преход, засягащ раждаемостта, семейството и семейното формиране. Основните елементи на този преход са намаление на раждаемостта под равнището, осигуряващо простото възпроизводство, увеличение на извънбрачно родените деца, намаление на брачността, отлагане на брака и раждането на дете, разпространение на модела на кохабитацията, нарастваща нестабилност на семейните съюзи, увеличение на разводите и на рекомпозираните семейства. Характеристиките на ВДП за първи път се проявяват през 60-те години на XX век в скандинавските страни, като през 70-те години се наблюдават и в северозападната част на континента, а от средата на 80-те години - и в Южна Европа. В началото на 90-те години процесът се разширява към Централна и Източна Европа, обхващайки и България.

Теорията постулира, че наблюдаваните промени са породени от идейните промени (промени в нормите, ценностите, нагласите) в съчетание с политическите, икономическите и социалните промени. Освен това теорията свързва идейните / културните промени с динамичните процеси при смяната на поколенията, и по-конкретно промяната в житейските модели на поколенческо и на индивидуално ниво в рамките на жизнения път.

Основните промени в ценностите в сферата на семейството в теорията на ВДП се отнасят до контрол от страна на индивида / двойката на репродуктивния живот, преход към „индивидуалистичния семеен модел” и привлекателност на различни от традиционния брак форми на съжителство. Връзката между демографските и ценностните трансформации е основната съставка на ВДП.

Според авторите на теорията факторите, довели до настъпилите промени, са разпространяване на индивидуализма, нарастващото значение на ценностите, свързани със себerealизацията, акцентирание на индивидуалната автономия във всички сфери от живота, увеличаване свободата на избор, отслабване на всички видове институционален контрол и авторитет (религия, семейство), нарастване еманципацията на жените и разпространението на модерната контрацепция. Вторият

демографски преход се основава на идеологията за личностното развитие и себerealизация.

Във **втората част на втория раздел** се спираме на концепцията на Роналд Ингълхарт (1977) за пост-материализма и неговото нарастващо значение в социалното развитие. Направен е подробен анализ на генезиса и основните хипотези в концепцията на Ингълхарт, на възможностите за верифициране на концепцията в емпиричните изследвания на ценностите, както и са изведени основни критики към концепцията. Ингълхарт формулира тезата, че продължителното подобряване на социално-икономическите условия в развитите индустриални общества през втората половина на ХХ век е довело до постепенна промяна в ценностните предпочитания на хората от материалистични като физическа сигурност и икономическа стабилност към пост-материалистични като себеизразяване, качество на живот и гражданско участие. Ингълхарт обвързва двата тип светогледи с конкретни типове демографско поведение. Материалистичните ценности се асоциират с висока степен на остойностяване на брака, семейството, децата, родителския авторитет, неприемане на самотното майчинство, разпада на брачната връзка, както и на хора със сексуална ориентация, различна от хетеросексуалната. Пост-материалистичните ценности в частно-семеината сфера предполагат формиране на нагласи към партньорски, семейни и родителски отношения различни от традиционната форма, както и толерантност към изявата на жените извън дома и към хората с нетрадиционна сексуалност.

На базата на данни от проведени вълни от Световното изследване на ценностите (СИЦ) Ингълхарт установява, че при по-възрастните поколения предимно преобладават материалистичните ценности, наблягайки на икономическата и физическа сигурност, докато при помладите фокусът е върху пост-материалистичните ценности, като автономия и личностно себеизразяване и тези промени стават все по-разпространени. Ингълхарт предполага, че наблюдаваните възрастовогрупови различия са резултат от различията във формиращата социализация на младите и по-възрастни поколения и предсказва, че смяната на поколенията е основна движеща сила на тенденцията към пост-материализъм.

Теорията на Ингълхарт за междугенерационната ценностна промяна се базира на две ключови хипотези:

1. Хипотеза за недостига (*a scarcity hypothesis*) – материалното осигуряване и физическата сигурност са непосредствено свързани с оцеляването и когато те са недостатъчни, хората отдават приоритет на материалистичните ценности; в условия на икономически просперитет, хората стават по-склонни да поставят ударение на пост-материалистичните

ценностни предпочитания като принадлежност, уважение, естетическо и интелектуално удовлетворение.

2. Хипотеза за социализацията (*a socialization hypothesis*) - връзката между материалните условия и ценностните приоритети не може да се регулира веднага - индивидите развиват своите предпочитания по време на формирация период във възрастта на младостта като до голяма степен основните ценности отразяват условията, преобладаващи по време на този период, оставайки относително непроменени през целия живот. Ценностите се променят най-вече чрез смяната на поколенията.

Тъй като емпиричната верификация на концепцията на Ингълхарт е в основата на емпиричните данни, с които боравим, в следващата подточка разглеждаме подробно технологията на формиране на ценностните профили чрез съставените от Ингълхарт 4, 8 и 12 айтъмни индекси за измерване на ценностите и техните промени в обществата. Респондентите трябва да посочат кои цели на държавата считат за най-важни през следващите 10 години, избирайки между такива като икономически растеж, борбата с покачващите се цени, поддържането на реда и борба срещу престъпността (изразяващи материалистични приоритети), както и свобода на словото, мнението на хората като решаващо при вземане на важни правителствени решения, решаващо мнение на работното място и общество, в което идеите имат значение (изразяват пост-материалистичните приоритети). 4-айтъмният индекс, широко използван от изследователите, изисква респондентите да подредят / степенуват двете най-важни национални цели от списъка със следните четири:

1. Поддържане на реда в държавата;
2. Даване на по-голяма тежест на мнение на хората при вземане на важни правителствени решения;
3. Борба с повишаване на цените;
4. Защитаване свободата на словото;

Тези, които избират опциите 1 и 3 независимо от реда на техния избор, се считат за материалисти, а тези, които избират комбинация от 2 и 4 се считат за пост-материалисти. Всички други комбинации от отговори се определят като смесена категория, която включва комбинация от първия и от втория тип ценности.

На основата на огромен брой емпирични данни от различни страни, Ингълхарт доказва, че страните с ниски доходи и вътрешна нестабилност показват преобладаваща доминация на материалистите, докато в условията на просперитет и сигурност се наблюдава превес на пост-материалистите. Ингълхарт очаква, че процесите на поколенческа ценностна промяна ще се осъществяват в страни, достигнали високи нива на екзистенциална сигурност. Общества с ниски доходи, които не са имали значителен икономически растеж през последните пет десетилетия, не показват

междупоколенчески различия и е еднакво вероятно младите и по-възрастните поколения, да споделят традиционните ценности.

Теорията за културната промяна се основава на аргумента, че глобалното сближаване около пост-материалистичните нагласи е движено от икономическото развитие, но този процес протича неравномерно в различните страни, защото националните култури са стимулирани / ограничавани от тяхното културно наследство. Като посочват различията в националния контекст, Ингълхарт и Бейкър (2000) развиват идеята за обособяване на различни културни зони, онагледена чрез съставянето на културна карта на света. Страните, попадащи в една зона, се очаква да бъдат в по-голяма степен културно подобни с останалите страни от тази зона, и в по-малка степен със страните от други зони.

Културната карта е отражение на факта, че голям брой основни ценности са тясно свързани помежду си, като те могат да бъдат изобразени в две основни измерения на крос-културните различия. Първото измерение се отнася до „Традиционни vs. Секуларно-рационални ценности” (*Traditional vs. Secular-rational values*), а второто – до ценности на оцеляване vs. ценности на себеизразяване (*Survival vs. Self-expression values*). Традиционните общества акцентират върху значимостта на връзките „родители-деца”, зачитане на авторитета, придържане към абсолютните стандарти, традиционните семейни ценности, отхвърляне на развода, аборта, евтаназията, самоубийството. Обществата с преобладаване на секуларно-рационални ценности имат противоположни предпочитания към всички тези теми.

Икономическите фактори са много важни за определяне принадлежността на страната към тези измерения, но влияние оказват също така културните фактори, които очертават националната специфика. Културните фактори обхващат историческото наследство, религиозните традиции, политическото управление и нивото на икономическото развитие. Бившите социалистически страни (в т.ч и България) показват едновременно високи стойности на секуларно-рационалния компонент и високи стойности на компонента „оцеляване,,.

С цел да бъдат осветлени причините, поради които ефектът на времето и ефектът на поколението в настоящата разработка имат условен характер в **третия раздел на първа глава** е разгледан методологическият проблем за разделянето на възрастово-периодно-кохортните ефекти.

Тъй като в голяма степен настъпващите промени в нагласите като цяло могат да се разглеждат като резултат от процесите на диференциация и подмяна, проявяваща се в различните кохорти, преди представянето на методологическия проблем за разграничаването на ефекта на поколението (кохортата), ефекта на времето (периода) и ефекта на възрастта се въвеждат и представят понятията „кохорта” и „поколение” през погледа на изследователи като Манхайм, Глен и Райдър. Понятията „кохорта” и

„поколение” са широко използвани като средство за разкриване на различията между възрастовите групи и позиционирането на индивидите и групите в дадено историческо време. Манхайм (1952) използва понятието „поколение” в смисъла на „кохорта”. Манхайм (1952) дефинира „кохортата” като хора в рамките на дадено население, които преживяват едни и същи събития в даден времеви период.

Според Глен (1976) кохортата се състои от хора (или други единици), които са преживели едни и същи значими събития в живота си в рамките на определен времеви период, като отбелязва, че технически терминът „поколение” обозначава отношението родител – дете. Поколенията са осмисляни като движещата сила на социалната промяна и прогреса.

Райдър (1965) дефинира кохортата като съвкупност от индивиди, които са преживели едно и също събитие в рамките на един и същи времеви интервал. Поколенията са групи от хора, родени през относително кратък и близък период от време, които са дълбоко повлияни и свързани помежду си от преживените събития по време на формативните им години. Концепцията на Райдър се характеризира с това, че според него не е задължително възрастта или поколенията да свързват хората в някаква съдържателна категория. Вместо това, събитията, които се случват в различни моменти от живота на групата, създават кохорти и определят основните ценности. Според Райдър (1965) социалната промяна се случва не толкова чрез процеса на подмяна на старите поколения с млади, а с реалните промени в съзнанието или поведението на хората.

Направено е уточнението, че в дисертационната разработка „кохорта” и „поколение” се използват като синоними в смисъла на група от хора, родени през относително близък период от време, преживели едни и същи значими събития в живота си в рамките на един и същи времеви период.

Възраст, времеви период и кохорта са трите основни променливи, характеризиращи времевите фактори на социалните събития. Поради спецификата на данните съществува методологически проблем за разграничаване ефекта на поколението (кохортата), ефекта на времето (периода) и ефекта на възрастта („стареенето”, в индивидуална перспектива) дискутиран още от 60-70 години на XX в. Въпреки, че съществуват редица методологически подходи към разработването и прилагането на възрастово-периодно-кохортни модели в демографските и социални изследвания, все още не е намерено напълно задоволително решение за отделянето на чистите ефекти на всеки от тези фактори.

Тъй като предмет на изследването са ценностните промени, а всяко поколение има свои уникален поколенчески опит, който зависи от институционалните контексти (културни, социални, образователни, икономически) характерни за конкретния времеви период в **четвъртия раздел на първа глава** се представя теорията за жизнения път, превърнала

се в изследователска парадигма в много области на социалните науки. Един от основните начини да се разкрие връзката между времето и човешкото поведение е проследяването на житейските фази, които разкриват как хронологичната възраст, общите жизнени преходи и социалната промяна оформят живота на хората. Процесът на модернизация на съвременните общества предизвиква промени в ценностните ориентации на хората. Нарастващата индивидуализация, отразяваща модернизацията на обществото, промяната в образователното равнище, разширяването на трудовия пазар и социално–осигурителната система се приемат като основна движеща сила на дългосрочните тенденции на промяна, която диференцира кохортите една от друга, но в същото време краткосрочните икономически промени и значими исторически събития влияят върху тези тенденции.

Тъй като фокусът на изследването е насочен към ценностните промени при младите хора младостта се разглежда като етап от жизнения цикъл на индивида и през социологическата перспектива, отразяваща социалните нагласи на младите хора и тяхното личностно проявление в различните общества и култури през дадено историческо време. Терминът „младост” се разглежда като фаза в индивидуалното развитие, а „младежи” - група в обществото, отговаряща на определени възрастови критерии. Младежта може да се разглежда като кохорта или поколение, изложено на общи условия и опит, като функция на времето, както и на генериране на общи дейности.

Втора глава. Брак, семейство, раждаемост – основни тенденции преди и след началото на прехода в България

Във **втора глава** се представят резултатите от проведения емпиричен анализ и се разкрива динамиката в семейно-брачните ценности и нагласи в българското общество като цяло, както и настъпилите промени при различните възрастови и образователни групи в периода 1990-2008 г. (ефектът на времето) и сходствата / различията между тях (ефектите на възрастта и образованието)

Главата е структурирана в две части, като всяка част включва два раздела. В **първия раздел на първата част** е очертана най–общо предшестващата разглеждания период културно-историческа рамка и съществуващите тенденции в демографското развитие на страната, както и нагласите и нормите в семейно-брачната сфера в обществото по времето на социализма. Това позволява по-ясно да бъдат очертани настъпващите промени в семейните ценности и нагласи след началото на прехода. Във **втория раздел** се очертават настъпващите промени в социално-икономическите условия и тенденции в репродуктивното и семейното поведение в България през изследвания период.

Първият раздел на втората част на главата е посветен на резултатите от емпиричния анализ, разкриващ съществуващите по оста материализъм / пост-материализъм ценностни ориентации в българското общество, а **вторият раздел** - на настъпващите ценностни промени към брака, семейството, родителството, ролите на жената и децата в обществото като цяло и при различните възрастови и образователни групи след 1989 г.

В първия раздел е представена историческата типология на семейната институция - разширеното семейство, характеризиращо се с тесни семейни връзки между две или три поколения, и нуклеарното семейство, съставено от двама възрастни и техните деца. В исторически план се обособяват два основни типа (модела) семейство – патриархално-традиционното в аграрното, доиндустриално общество и т. нар. модерно семейство в постаграрното, индустриално общество. В началото на XX век обществото в България е доиндустриално, характеризиращо се с традиционно–патриархална принадлежност към семейството, при която семейните и репродуктивни ценности са с голяма тежест в ценностната система на обществото, ролите на двата пола се различават съществено и са строго социално детерминирани. Мъжът е главата на семейството, като осигуряването на прехраната и средствата, необходими за живот, са били основно негова грижа. На жената е отредено второстепенно място както в обществото, така и в семейството. Основните ѝ функции са били раждането и отглеждането на децата и грижите за дома.

За граница на историческия преход от патриархално–традиционен към съвременен тип брачно семейство и семейно-брачни отношения в България условно се възприема Втората Световна Война. Протичането на икономическите и социални процеси в страната след Втората Световна Война като модернизацията, индустриализацията, урбанизацията водят до промяна в структурата и състава на семейството – от традиционно то се осъвременява и нуклеаризира. Освен промяна във функциите и облика на семейната структура, редица проведени социологически изследвания регистрират съществени изменения във вътрешносемейните и партньорски отношения. Въпреки, че протичащите процеси в българското общество са в посока на модернизация, от гледна точка традиционно-модерно се разкриват противоречиви тенденции.

На основата на вторичен анализ от проведени изследвания за семейството в периода на социализма са изведени основни тенденции в нормативното и ценностно функциониране на семейството, резюмирани в следните особености: семейството като „основна клетка на общество” заема много важно място в ценностната система на хората от всички поколения, а бракът е универсална институция и форма на семеен модел. Разводът, извънбрачните връзки и раждаемост са стигматизирани от

обществото. Основният метод за регулиране на броя деца в семейството и нежеланата бременност през периода е абортът в резултат на което се наблюдава обществена толерантност в нагласите към този метод. Децата са основна семейна ценност, в много висока степен „стабилизиращи” брачните отношения, за която родителите са готови да се жертват цял живот, а родителството е сред най-значимите елементи на личното щастие и социалната реализация на личността. Жертготовността на родителите в името на детето поражда нравствен дълг на децата към родителите, когато те остаряят.

В резултат на комунистическата идеология за модернизация на обществото се води целенасочена политика за издигане ролята на жената във всички сфери на социалния живот, в резултат на което през периода на социализма жената става обект на държавната политика, съчетаваща едновременно закрила, еманципация и вменяване на определени роли. Майчинството, утвърдено като основна функция на жената заедно с платения труд се възприемат като неотделими за женската идентичност. Въпреки егалитаризацията на отношенията между двата пола и еманципацията на жената, освен активното участие в трудовия и обществения живот и приноса към семейния бюджет, традиционно жената продължава основно или в по-голяма степен да поема домакинската работа и грижите по отглеждането на децата.

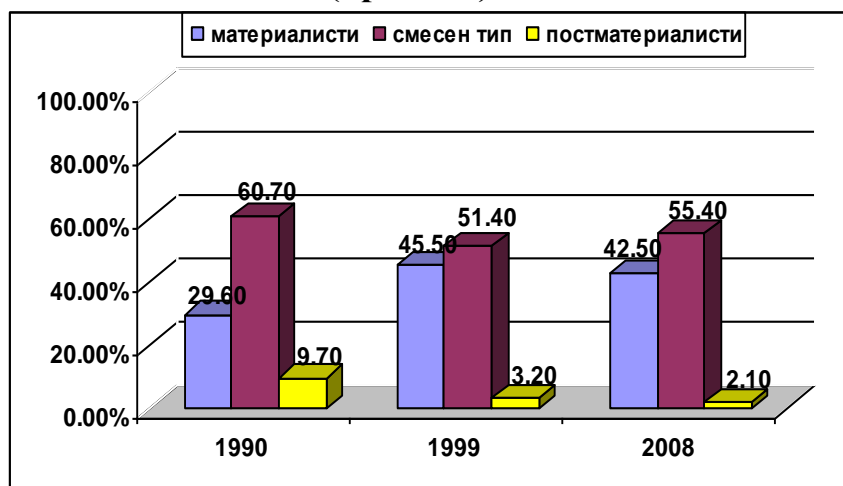
Удоволетвореността от взаимоотношенията с брачния партньор придобива значимост и се очертава като важен фактор за стабилността на семейните отношения. Настъпилите изменения във функциите на семейството и съпрузите, водят до непрекъснато повишаване на изискванията към качеството на взаимното общуване. Въпреки консервативността и пуританизма в интимната сфера сред значителна част от младите хора се наблюдават промени в посока модернизация в нагласите, осмисляне значението на сексуалния живот и либерализиране на сексуалните отношения, изразяващи се в допускането и одобрието на предбрачните сексуални връзки, предбрачния сексуален опит и определена толерантност към извънбрачните връзки

Въпреки индикациите за настъпващи промени в демографското поведение, характерни за ВДП още по времето на социализма, дестабилизирането на семейно-брачните модели и възпроизводство в България, съвпада с периода на преход към демокрация и пазарна икономика. Как промените в демографските индикатори – рязко намаление на раждаемостта под нивото необходимо за просто възпроизводство, нарастване дела на еднородните и намаляване дела на двуродните семейства, спад в брачността и нарастване на възрастта при встъпване в брак, нарастване на съжителствата, увеличение на извънбрачната (желана) раждаемост, нарастване на разводимостта и нестабилността на

партньорските съюзи, ръст на еднородителските и рекомпозираните семейства – се засичат в нагласите и ценностните ориентации на различни поколения в вразлични времеви периоди след 1990 г? На този въпрос търсим отговори в емпиричния анализ във **втората част на втора глава**.

Представеният емпиричен анализ относно съществуващите нагласи в българското общество по оста материализъм / пост-материализъм показва, че през изследвания период доминира смесеният тип ценностни ориентации (Граф.1), но разглеждайки нагласите от гледна точка „чист“, материализъм / пост-материализъм се наблюдава устойчива времева доминация на материалистичния светоглед, както в обществото като цяло, така и при всички изследвани групи. Във възрастов и образователен аспект зрялото поколение и най-ниско образованите в най-висока степен са поддръжници на материалистичния тип ценности.

Граф.1 Материалисти / пост-материалисти - 4 айтъмен индекс (процент)

Изследването на нагласите към **семејната и брачна институция** разкрива, че през изследвания период семейството продължава да заема централно място в ценностната система на българите, но е подложено на значими промени, в резултат на което запазва някои от традиционните си характеристики, а по – други се модернизира. С отпадането на нормативния контрол в семейно-брачната сфера, въпреки, че през разглеждания период преобладаващата част от респондентите не приемат брака като остаряла семейна форма и отживяла институция, и той продължава да се възприема като ценност, се наблюдава ясна тенденция на промяна в посока на неговото де-институционализиране. Особено сред младите хора. Именно, част от процеса на брачния преход е ценностното дестабилизиране на „брака като вечен съюз“, губейки универсалната форма на институция, необходима за изграждане на семейните отношения, осигуряване на икономическа сигурност и място за раждане и отглеждане

на деца. Семейният живот обаче е силно и почти универсално ценен. Наблюдава се висока подкрепа на необходимостта от партньор и стабилна връзка, независимо дали отношенията са институционализирани чрез брак или връзката е с „отворен характер”.

Смисълът на семейния живот и партньорските отношения са подложени на преоценка и промяна. Връзките между партньорите се променят – нараства значимостта на тяхното качество, личностната и емоционална удовлетвореност. Личностните връзки, интимното партньорство и сексуалността, освободени от нормативния контрол, основаващи се във все по-висока степен на доверието, уважението и взаимната обич, стават водещи. Наблюдава се нарастваща във времето нетолерантност към извънбрачните връзки и изневери, особено от страна на младите хора, което може да се разглежда в контекста на нарастващата значимост на партньорските отношения, а не като израз на традиционализъм и консерватизъм в нагласите. В същия контекст може да се разглежда и нарастналата във времето толерантност към разводите.

Изследването на *нагласите към аборта и хомосексуалността* показва, че докато при отношението към аборта не се наблюдават значими промени сред всички обособени групи и той продължава масово да се възприема като пост-контрацептивно средство и начин за семейно планиране и регулиране броя и честотата на ражданията, то при възприемането на хомосексуалността и отношението към хомосексуалните хора те са ясно видими и са в посока на модернизация и нарастваща толерантност. В началото на 90-те години нагласите към хомосексуалността, отхвърляна и преследвана по времето на социализма, са консервативни. Във времеви аспект обаче въпреки запазването на консервативните нагласи към еднополовата сексуална ориентация като доминираща е наблюдаваната ясно изразена промяна в посока на нарастваща толерантност. Ефектът на времето показва в действителност, че по-младите и високо образовани хора в България са носители на либерализма в нагласите и пост-модерните ценности.

При изследването на *вътрешносемейни връзки и партньорски отношения* в началото на периода се наблюдава висока степен на ценностна съгласуваност в нагласите между различните възрастови и образователни групи по отношение на репродуктивните ценности, семейния модел, при който да се реализира родителството, ролите на двата пола в семейната структура и участието в платения труд. Това което обаче прави впечатление е, че въпреки наложения модел на пълна заетост на жените в годините на социализма в началото на изследвания период значителната част от респондентите не обвързват женската реализация с трудовата заетост. Това може да се разглежда като съпротива и отрицание на наложената принудителна еманципация, превърнала жените в работна сила на държавата, а трудовата заетост в норматив. Именно в този

контекст може да се разглежда и високото оценностяване на домакинския труд в началото на 90-те години, който обаче във времето губи своята привлекателност като начин за личностна реализация на жената.

Ефектът на времето разкрива разнопосочна динамика в нагласите – при някои от изследваните индикатори се наблюдава модернизация, при други-традиционализмът се запазва във висока степен. Традиционното схващане за реализацията на жената чрез майчинството, важен индикатор за модернизацията на обществото, продължава да е преобладаващо през периода. Въпреки това то губи ореола на универсална и задължителна ценност. Така майчинството, приемано като начин за личностна себерализация на жената, битувал десетилетия в българското общество, става само един от многото възможни. Въпреки, че традиционният двуродителски модел, получаващ висока и времево устойчива подкрепа, показва, че ролята и участието на бащите при отглеждането и възпитанието на децата се приема с равнопоставена важност и значимост с тази на майката; моделът на жената, избрала доброволно самотното родителство в началото на периода, също получава значима подкрепа, в най-висока степен от младите и образованите. Наблюдаваните времеви промени в нагласите са с разнопосочна динамика при различните групи, но това, което прави впечатление, е наблюдаваната намаляваща подкрепа на самотното майчинство, като жизнена стратегия сред младите хора.

Що се отнася до джендър равенството, въпреки законово установената равнопоставеност в правата при двата пола, съществуващото неравенство в семейството между половете по времето на социализма продължава да се възпроизвежда и през разглеждания период. Независимо от високото участие на жените на трудовия пазар, те продължават традиционно да поемт по-голямата част от домашните задължения. Така високо оценностенят в началото на 90-те години домакински труд във времето губи привлекателността си като начин за личностна удовлетвореност на жената. Въпреки, че се наблюдава значително нарастване на ролята на бащата във възпитателния процес и обществените нагласи разкриват положителна оценка към способността им да се грижат за децата задълженията по отглеждането на децата не са поделени между родителите по равно. Така въпреки наблюдаваните нагласи разкриващи схващането за успешно съчетаване от жените на трудовете и семейните задължения, то е проблематично.

Въпреки нарастващата индивидуализация, особено сред младите хора, и стремежът към независимост, *междупоколенческите отношения* разкриват запазване на силни семейни връзки и в голяма степен традиционност. В името на детето родителите продължават да възпроизвеждат традиционните схващания, намиращи изражение в склонността им да жертват собственото си благополучие, което намира реципрочност и в схващането за отношението на децата към родителите.

Независимо, че сред младите има повече привърженици на модерните нагласи към поколенческите отношения в семейството, модернизацията не е ясно изразена във времето. Традиционни остават и възгледите относно *ценностите, в които трябва да се възпитават децата*. Висока и времево стабилна подкрепа са получили предимно ценности, характерни за материалистичния светоглед, сред които трудолюбието е водещо.

Трета глава. Семейни, брачни и родителски нагласи в България, Полша и Норвегия: сравнителен анализ

Трета глава също е организирана в две части. В **първата част** са представени основните тенденции в развитието на брака, семейството и раждаемостта в Полша и Норвегия преди и по време на разглеждания период. Целта е да бъдат очертани социално-икономическите и културни условия в полското и норвежкото общества през последните десетилетия, при които се формират и реализират ценностите и нагласите в семейно-брачната сфера.

Във **втората част** на главата на базата на сравнителни анализи по възрастови групи между България, Полша и Норвегия се очертават ценностните различия / сходства между трите общества и времевата динамика в нагласите.

Изследването на нагласите към *семејната и брачна институция* разкрива, че и в трите общества семейството като институция и основна единица в обществото е с голяма значимост, като важността и мястото което заема в живота на хората остават стабилни през изследвания период. Нагласите към брачната институция и в трите общества разкриват про-брачно ориентирани хора. Въпреки това се наблюдават значими различия между обществата. Докато нагласите в Полша, още в началото на периода разкриват най-силно оценностяване на брака като институция и не показват времева динамика, то в България и Норвегия се наблюдава ясно изразена тенденция на де-институционализиране. По отношение на схващането, че човек се нуждае от дълготрайна стабилна връзка, се наблюдава сходство в нагласите в България и Полша – там преобладават общесвените нагласи, обвързващи личното щастие с трайните и стабилни партньорски отношения. По-различна е картината в Норвегия, където по-малко от половината респонденти имат изцяло позитивно мнение и определят брака или стабилната връзка като необходимо условие за щастие. Съпоставяйки нагласите към развода още в началото на периода, различията между Норвегия и страните от ЦИЕ са видими. В полското и българското общество нетолерантното отношение към разтрогването на брака е застъпено в значително по-висока степен в сравнение с норвежкото. И в трите общества обаче позитивното отношение към развода е изразено в най-висока степен сред младите. Във времеви аспект, докато в българското и норвежкото общество се наблюдава динамика,

чиято посока е нарастваща толерантност към развода, то в полското такава липсва.

Изследването на *нагласите към аборта и хомосексуалността* разкрива значими различия между обществата, ясно видими още в началото на периода. Преобладаващите нагласи в полското общество са традиционните, като във времеви аспект не търпят промени. В България и Норвегия, въпреки съществуващите различия между двете страни, изразяващи се в степента на подкрепа са високо застъпени толерантните нагласи. Отношението към хората с различна сексуална ориентация е един от показателите, разкриващи различията между традиционните и модерните общества. Докато в Норвегия всички възрастови групи показват толерантност към хомосексуалността още в началото на периода, като във времето тя нараства, то в Полша и България се регистрират противоположни нагласи. Въпреки наблюдаваната модернизация в нагласите сред преобладаващата част от респондентите в страните от ЦИЕ, консерватизмът запазва високи нива, оставайки на противоположния полюс спрямо Норвегия.

При изследването на *вътрешносемейни връзки, партньорски отношения и родителството* бяха разкрити следните нагласи: отношението към майчинството като екзистенциална ценност за жената показва съществени различия в ценностните нагласи на хората от трите общества. В българското общество позитивните настроения, обвързващи реализацията на жената с майчинството, са доминиращи, застъпени в най-висока степен спрямо останалите две, като остават такива и в края на разглеждания период. В норвежкото общество – преобладаващо е противоположното мнение, че майчинството не е водещо за това жената да се реализира. Нагласите в трите общества относно обвързването реализацията на човек с родителството показват значими различия. Респондентите в България се очертават с най-голям традиционализъм в нагласите. Въпреки, че с течение на времето се наблюдава модернизация и при трите възрастови групи, детето остава първостепенна ценност. Във времеви аспект в Полша се наблюдава тенденция, съгласно която децата все по-малко могат да бъдат определени като ценност за индивидуалната реализация, по-високо застъпена сред младите. Наблюдаваните нагласите в Норвегия позволяват да се заключи, че родителството е само един от начините за личностна себerealизация сред многото възможни.

За разлика от другите две общества в началото на 90-те години българското се очертава като най-толерантно към самотното майчинство. Във времеви аспект в полското общество, обаче се наблюдават най-рязки и съществени промени в ценностните нагласи, като самотното майчинство регистрира нарастваща подкрепа. Така в края на периода и в трите общества са преобладаващи толерантните нагласи към осъзнатия и доброволно избран еднородителски модел, подкрепян като цяло в по-

висока степен от младите. Нагласите към схващането, че за да бъде детето щастливо трябва да расте с двамата си родители са широко застъпени и в трите общества като не показват значими поколенчески различия. Въпреки това се наблюдават съществени различия в нивата на изказана подкрепа, очертавайки различията между традиционните и пост-модерните общества. Независимо от наблюдаваната висока подкрепа към съждението в норвежкото общество, една немалка част от респондентите не споделят мнението, че двуродителският модел с общо домакинство е важно условие за щаститето и спокойствието на детето. По това съждение българското общество се очертава с най – висока степен на традиционност във възгледите и нагласите.

Нагласите към бащинството и способността на бащите да полагат грижи, равнопоставени с тези на майките, показват различията между съществуващите културни и полови стереотипи (включващи и родителските роли на двата пола) в обществата. Докато в полското и норвежкото общество позитивните нагласи към бащата като родител, способен да полага грижи за децата са високо застъпени през целия период, то в българското общество въпреки наблюдаваната модернизация в нагласите там в най-висока степен мъжът не е приеман като равнопоставен в грижите си родител.

Трудовата заетост на жената, разглеждана като източник на икономическа независимост, както и семейният модел с двоен доход са широко подкрепяни и в трите общества през целия изследван период. Въпреки това наблюдаваната времева динамика е по-ясно изразени в страните от ЦИЕ, като по този начин наблюдаваните промени затвърждават модела на работещата жена.

В началото на 90-те години българското пост- комунистическо общество в най-висока степен оценява неплатения домашен труд, като толкова важен и удовлетворяващ колкото и платения, като липсва поколенчески ефект. Във времеви аспект между трите общества се наблюдават разнопосочни тенденции. Най–съществена промяна в схващането за удовлетвореността на жената от ролята ѝ на домакиня се наблюдават в българското. В края на периода вече по–малко от половината респонденти подкрепят съждението, като отсъстват съществени възрастово-групови различия, т.е модернизационните процеси са засегнали всички възрастови групи, оказвайки влияние върху възприемането на домашния труд. В Полша не се наблюдава съществена промяна и преобладаващи продължават да бъдат традиционните нагласи, подкрепяни в по-висока степен от зрялото поколение. В Норвегия с изключение при възрастните също не се наблюдава съществена времева динамика и пост–модерните нагласи продължават да са преобладаващи.

Нагласите към схващането, че жената желае по-силно дете и дом пред кариера между Норвегия и двете източно-европейски страни са

разнопосочни. В началото на 90-те години нивата на подкрепа в пост-социалистическите страни са високи и близки, като във възрастов аспект се наблюдава ценностна съгласуваност – т.е не се наблюдават съществени междугрупови различия в нагласите, докато в Норвегия такива са налични и ясно видими и разкриват нарастваща подкрепа с напредване на възрастта. Във времеви аспект като цяло се наблюдава модернизация в нагласите и броят на респондентите, според които жената желае по-силно дете и дом пред кариера намалява. Въпреки това, във вълна 2008 г. различията в нагласите между Норвегия и двете пост-социалистическите страни се запазват. Прави впечатление, че в България в най-висока степен продължават да преобладават традиционалистките представи за ролята на жената, а именно – най-важното е да има семейство и дете, като липсата на поколенчески ефект се запазва.

В началото на периода се наблюдават ясно видими различия между обществата и в нагласите към схващането, че жената може успешно да съчетава родителството и едновременно с това да участва активно на трудовия пазар. Докато в България и Норвегия макар и в различна степен преобладават позитивните нагласи, то противоположно на тях в Полша преобладават негативните. И в трите общества въпреки, че нагласите на различните възрастови групи са близки, младите в по-висока степен смятат, че работещата майката може да изгради толкова силна връзка с детето си, колкото тази майка, която не е трудово заета. Ефектът на времето разкрива значително нарастване на съгласните и в трите общества, като в края на периода вече и в Полша преобладават положителните нагласи към създението.

В българското и полското общество, противоположно на норвежкото, *междупоколенческите отношения* разкриват силни семейни връзки и в голяма степен традиционност в схващане за синовния дълг и уважението, които се запазват времево. Също така се наблюдава приоритизиране на традиционните възгледи относно *ценностите, в които трябва да се възпитават децата*

IV. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Резултатите от проведеното изследване показват, че в следствие на настъпилите социално - икономически и политически трансформации, навлизането и разпространението на западната култура след 1989 г., независимо, че по оста материализъм пост-материализъм трайно доминиращи в българското общество са материалистичните ценности,

семеино-брачната и родителската култура се очертават като сложен микс на взаимодействие на традиционни, модерни и постмодерни елементи.

При младите хора в българското общество се наблюдава разнопосочна динамика в нагласите в семеино-брачната сфера, като в една част от нагласите се наблюдава модернизация, а в друга част - традиционният елемент се запазва във висока степен. Младите поколения са носители на постмодерните ценности, насочени към личносно себеизразяване, независимост, оспорване на безусловни за едно традиционно общество ценности като брак, майчинство, стабилност на семеината връзка, семейство с двама родители и пр. От друга страна, по една немалка част от индикаторите младите хора са изразители на материалистично ориентираните ценности, породени от чувството за липса на перспектива и сигурност, страх от обвързване и дълготрайни ангажименти и дори във времето се наблюдава известна „ретрадиционализация” в първоначално изразените модерни семеини нагласи в резултат на доминиращата култура на оцеляване за този 20-годишен период.

По отношение на фактора образование, докато високо образованите респонденти са изразители на постмодерните ценности, то най-ниско образованите остават в най-висока степен носители и изразители на традиционните ценности в семеино-брачната сфера.

Резултатите от изследването на ценностите и нагласите в семеино-брачната сфера показват, че през разглеждания период нагласите запазват някои от традиционните си характеристики, а по други се модернизират.

На основата на емпиричните анализи може да се направят следните изводи за ценностната динамика и стабилност в българското общество в периода 1990-2008 г.:

1. Разглежданият почти 20-годишен период се характеризира със стабилна про-фамилна ориентация на обществото. Семейството продължава да бъде "основна клетка на обществото" и традиционна водеща ценност в живота на хората, но се наблюдава дестабилизиране и модифициране на утвърдения нормативен модел на семейство по времето на социализма. Семейният живот и необходимостта от партньор остават силно оценностени. Въпреки, че бракът като традиционна форма на семеен модел продължава все още да се възприема като ценност в българското общество, наблюдава се ясно изразена промяна в посока на неговото деинституционализиране и дестабилизиране като „вечен съюз”, по-ясно изразено при младите и високо образованите. Също така се наблюдава нарастваща обществената толерантност към развода.

2. Докато в нагласите към аборта в българското общество не се наблюдават значими времеви промени и те остават про-абортни, то при възприемането на хомосексуалността (стигматизирана и преследвана по времето на социализма) се наблюдава значима промяна в посока на

модернизация в нагласите към нарастваща толерантност, като и тук в най-висока степен младите и високо образовани хора са носители на либерализма в нагласите и пост-модерните ценности.

3. Разчупване в посока на модернизация се наблюдава и в обществената нагласа по отношение на майчинството като същинска идентичност на жената, нагласа, особено изявена при младите и високообразованите респонденти. Въпреки, че традиционното схващане за реализацията на жената чрез майчинството продължава да е преобладаващо през периода, то губи ореола на универсална и задължителна ценност. Така майчинството, приемано като начин за личностна себерализация на жената, битувал десетилетия в българското общество, става само един от многото възможни. Въпреки наблюдаваната сред всички групи времево стабилна висока подкрепа на традиционния дву-родителски модел, наблюдава се динамика във времето, макар и по-слабо проявена към доброволно избраната житейска стратегия на жената да бъде самотен родител. Осъзнатият избор на една жена да отгледа сама детето си също така се подкрепя в много по-голяма степен от младите и високообразованите в отличие от значително по-малкия брой възрастни и нискообразовани.

4. При изследването на нагласите, насочени към партньорските отношения, се наблюдава както модернизация, така и запазване на традиционализъм във висока степен. С висока степен на позитивна подкрепа се ползва моделът на семейството с двоен доход. Въпреки, че се наблюдава промяна в нагласите към ролята и мястото на мъжете в грижите за децата, традиционно жените продължават да поемат по-голямата част от грижите по тяхното отглеждане и домашните задължения и същевременно с това да участват активно на трудовия пазар, което се проявява в изразените нагласи жените да се чувстват най-удовлетворени от грижите за семейството.

5. В нагласите към междупоколенческите отношения се запазват в голяма степен традиционните елементи на силна междупоколенческа зависимост, въпреки променящия се социален контекст към нарастваща индивидуализация и независимост, особено сред младите хора. Традиционен уклон се наблюдава и при възгледите относно ценностите, в които трябва да се възпитават децата. Висока и стабилна във времето подкрепа получават предимно социализационни ценности, характерни за материалистичния светоглед, сред които ценността на трудолюбието заема водещо място.

Данните от сравнителния анализ на динамиката на семейните, брачните и родителски ценности и нагласи на различните поколения в България, Полша и Норвегия за периода 1990-2008 разкриват културната

специфика на трите типа общества по оста традиционност-модерност-пост-модерност.

Вначалото на изследвания период ценностните ориентации и нагласи между българското и полското общество в голяма степен са сходни, различавайки се в някои аспекти съществено от тези в норвежкото общество. Докато наблюдаваните ценностни ориентации в двете пост-комунистически колективистични общества носят характеристиките на материалистичния светоглед, то в норвежкото общество пост-материалистичните и индивидуалистични ориентации в семейната сфера са ясно видими. Въпреки, че се наблюдава времева динамика в нагласите и в трите общества, тя е с различен темп, а в някои аспекти - дори разнопосочна. Основните изводи от сравнителния анализ на ценностните нагласи в трите общества могат да се сведат до следните:

1. Докато нагласите към семейството като ценност не показват различия между трите общества, (то е с голяма значимост), възприемането на брака като институция и вечен съюз и необходимостта от партньорска обвързаност разкрива значими различия – в норвежкото общество се наблюдават по-ниска подкрепа към семейния начин на живот и висока толерантност към развода; сходство в положителните нагласи между двете пост-комунистически страни (по-силно застъпени в България) за необходимостта от стабилна партньорска обвързаност, но различия в нагласите към брачната институция и развода. Докато в полското общество брачната семейна форма поддържа времево висока подкрепа и се запазва ниска толерантност към развода и сред трите възрастови групи, то в българското общество се наблюдава нарастващ скептицизъм към брака като институция и по-висока толерантност към развода.

2. Наблюдават се значими различия между трите общества и в нагласите към аборта и хомосексуалността. Докато в Полша са преобладаващи консервативните нагласи и те не търпят времева промяна, то в България и Норвегия либералните, високо застъпени още в началото на периода про-абортни нагласи, се запазват и в края. Въпреки наблюдаваната модернизация към хомосексуалността, разглеждана като аспект от правото на личностното себеопределяне, нагласите в двете пост-комунистически общества разкриват преобладаващ консерватизъм противоположно на пост-модерното норвежко общество;

3. Наблюдаваните нагласи към джендър ролите и схващането за мястото и ролята на жената в различните общества показват културната специфичност на обществата. В Норвегия джендърната равнопоставеност в семейната сфера е високо застъпена. Съпоставяйки Полша и България, при първата се наблюдава по-голяма динамика във времето към навлизането на ценностите, насочени към себеизразяването и себerealизацията на жената, съпроводено с отслабване на традиционните схващания. В българското общество в най – висока степен са застъпени

традиционалистките представи за ролята на жената, поставящи акцент върху майчинската и семейната реализация на жената.

4. Докато в началото на 90-те години на XX век българското общество се очертва като най-толерантно към самотното майчинство, то в края на периода и в другите две общества толерантните нагласи към осъзнатия и доброволно избран еднородителски модел набират популярност, подкрепян като цяло в по-висока степен от младите.

5. Нагласите към жертвоготовността на родителите в името на техните деца показват широка подкрепа в трите общества. Що се отнася до междупоколенческите задължения обаче, норвежкото общество се очертава с противоположни нагласи спрямо българското и полското, в които общества преобладаващо е традиционното схващане за синовния дълг и уважение. В двете пост-комунистически страни се очертават и схващанията за приоритизиране на традиционни ценности в социализацията на децата в отличие от норвежкото общество, в което се залага повече на възпитаване у децата на ценности като въображение.

V. НАУЧНИ ПРИНОСИ

В теоритичната част

1. Систематизирано представяне на теоритичната концепция на Роналд Ингълхарт за материалистичните и пост-материалистичните ценности като рамка за обясняване на наблюдаваните промени в семейното, брачното, родителското поведение, междуполовите и междупоколенческите отношения в българското общество след 1990 г.

2. Систематизирано представяне на основни теоритични концепции за ценностите с акцент върху емпиричната верификация на типовете ценности, в частност теорията за втория демографски преход (ВДП), които теории могат да се приложат за обясняване на промените в нагласите и поведението на хората в частната сфера.

3. Систематизирано представяне на разработките,отнасящи се до възрастово-периодно-кохортните ефекти и методологическият проблем за тяхното разграничаване;

В практико - приложната част

1. Изведени са три ценностни профилапо отношение семейството, родителството, междуполовите и междупоколенческите отношения в българскотообщество в периода 1990 – 2008 г. на основата на конструираните и приложени индекси на Р. Ингълхартзаматериализъм/пост-материализъм.

2. Разкрита е динамиката на изменение в ценностните нагласи и ориентации в семейно-брачната сфера при различни социо-демографски групи в България за периода 1990 - 2008 г. на основата на първичен анализ на представителни данни за България от три вълни на международното изследване Европейско изследване на ценностите и две вълни на Световното изследване на ценностите.

3. Очертани са типовете нагласи и ценности в семейно-брачната сфера, които се модернизират в най-висока степен, и типовете нагласи и ценности, в които преобладава традиционния елемент.

4. Обоснована е ролята на факторите „възраст“ и „образование“ за диференциране на нагласите и ценностите по оста традиционализъм-модерност-пост-модерност.

5. На основата на проведения сравнителен анализ на данни за Полша и Норвегия от три вълни на Европейското изследване на ценностите, е очертана българската специфика в ценностната динамика в семейно-брачната сфера за периода 1990 - 2008 г.

VI. ПУБЛИКАЦИИ, СВЪРЗАНИ С ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

1. Николова, Е. Традиционно и модерно в нагласите към семейството, брака и децата при младите хора в България след 1990 г. във: Взаимодействието теория – практика: ключови проблеми и решения. БСУ, сборник доклади от международна конференция, Бургас, 24-25.06.2011, том 4, с. 423-430.
2. Николова, Е. Сравнителен анализ на динамиката в семейните ценности в България, Полша и Норвегия в периода 1990-2008 г. в: Население. БАН, София, кн. 1-2/2012, с. 56-78.
3. Николова, Е. Ценности и нагласи на три поколения в българското общество в: Семейство и солидарност между поколенията. АИ Проф. Марин Дринов, София, 2013, стр.124-135.
4. Николова, Е. Ценностни трансформации при хората в България след 1990 г. В: Демографската ситуация и развитието на България. АИ Проф. Марин Дринов, София, 2014, стр. 43-58.